

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра історії української літератури, теорії літератури та літературної
творчості

ЖІНОЧА МІЛІТАРНА ЛІРИКА: ОБРАЗ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ
У ТВОРЧОСТІ ОЛЕНИ ГЕРАСИМ'ЮК ТА ЯРИНИ ЧОРНОГУЗ

Кваліфікаційна робота
на здобуття ОС «Бакалавр»
здобувачки першого рівня вищої освіти
IV року навчання (денна форма)
Галузі знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальності 035 – філологія
Спеціалізації 035.01 «Українська мова і література»
ОПП «Українська мова і література та західноєвропейська мова»
Звіль Наталії Сергіївни

Науковий керівник:

к. ф. н, асист. Рябченко М. М.

Рецензент:

д. ф. н., проф. Романенко О. В.

«Допущено до захисту»

Протокол засідання кафедри історії української

літератури, теорії літератури та літературної творчості

№ 10 від 19.05.23

Завідувач кафедри _____ д. ф. н., проф. О. М. Сліпушко

Київ - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. МІЛІТАРНА ЛІРИКА. ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК.....	7
1.1 Світовий контекст мілітарної лірики.....	7
1.2 Місце мілітарної лірики в українській літературі	10
1.3 Жіночий голос мілітарної лірики.	13
Висновки до першого розділу.....	16
РОЗДІЛ 2. ОБРАЗНО-ТЕМАТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ ЗБІРКИ ОЛЕНИ ГЕРАСИМ'ЮК «ТЮРЕМНА ПІСНЯ»	17
2.1 Війна та життя в ліриці Олени Герасим'юк.....	17
2.2 Образи і символи поеми «Тюремна пісня».	22
Висновки до другого розділу.....	26
РОЗДІЛ 3. Поетична збірка Ярини Черногуз «Як вигинається воєнне коло». Образи та тематика.....	28
3.1 Коло як фундаментальний образ збірки «Як вигинається воєнне коло». 28	
3.2 Поема «Дев'ять кіл порушеної тиші»: відверта розмова про війну. Провідні образи та мотиви.	34
Висновки до третього розділу	39
Висновки	40
Список використаних джерел	44

ВСТУП

Історія, а особливо її трагічні події завжди знаходять своє відображення на сторінках літературних творів. Російсько-українська війна не стала винятком. Російське вторгнення в Україну в 2014 році, що продовжується до цього часу та щодня набирає нових обертів, та передуюча ній Революція гідності назавжди закарбувались в народній пам'яті українців та лишили великий слід на культурі, зокрема на літературі.

З цими жахливими подіями на наші терени прийшов розквіт мілітарної літератури. Серед всіх жанрів нас найбільше цікавить поезія. Поезія дуже часто є миттєвою реакцією мозку та душі на події, що відбуваються навколо людини. Для створення віршів майже ніколи не потрібна виваженість та структура. Поезія дає можливість викласти на папір почуття та емоції миттєво та потоково. Вона заточена на психологізмі, на вираженні свідомості в її найчистішому вигляді. Вона не несе в собі детальної розповіді про події, але показує нам ставлення до них, прожиття їх індивідуально автором.

Мілітарна лірика є достатньо специфічним жанром та існує за вимогою часу. Вона набуває своєї популярності під час військових дій та втрачає її в мирний час. Часто вона втрачає свою актуальність через те, що до неї звертаються лише ці покоління, що пережили війну, а нова генерація, яка народилася та виросла в мирному контексті, не сприймає її так гостро. Якщо заглянути в історію становлення мілітарної лірики, то можна зрозуміти, що це також пов'язано з достатньо обмеженим тематичним розмаїттям, що існувало колись. З плином часу це змінилось, тематичний горизонт розширився. Завдяки цьому дослідження цього жанру лірики актуалізувалися та є достатньо популярними серед літературознавців.

Довгий час мілітарна тема розглядалась в більшості лише з призми чоловічого досвіду. Подібний принцип викреслював з історії велику частину загальнолюдського досвіду в обличчі жінок, робив його невидимим для суспільства.

Різні системи виховання чоловіка та жінки зумовлюють різницю в сприйнятті першими та другими будь-яких подій, у тому числі й війни, тому жіноча мілітарна лірика має деякі відмінні від чоловічої образні ряди, структуру та проблематику. Але через андроцентризм, що довго панував та продовжує панувати, але з меншою силою, в суспільстві, жіночий досвід замовчувався та не досліджувався.

Жіночий голос почав лунати гучніше з появою фемінізму як загально соціально-політичного та культурного явищ. Він у свою чергу привів у світ феміністичну критику, що розглядає жіночий досвід у літературі та буде популярна поки існує патріархальний суспільний устрій. Дослідження жіночої лірики, у тому числі мілітарної, поза контекстом загальним допомагає краще усвідомити реакцію жіноцтва на події у світі, а також і той самий загальний контекст.

Актуальність роботи зумовлена викликами часу та полягає у розгляді сприйняття суспільством російсько-української війни. На прикладі творчості Олени Герасим'юк та Ярини Черногуз здійснено аналіз образів війни, через які можна побачити її вплив на соціум, особливо на жіноцтво.

Мета роботи: віднайти та зрозуміти образи російсько-української війни в сучасній українській жіночій мілітарній ліриці, через аналіз поезій розібрати наративи та проблематику війни, а також те, як вона впливає на життя соціуму.

В ході дослідження було поставлено такі завдання:

- з'ясувати роль мілітарної лірики у літературному процесі; зрозуміти її вплив на культуру
- розглянути сучасну українську поезію, а саме жіночу лірику;
- зрозуміти вплив війни на розвиток поетичної творчості та зміну її тематики;

- віднайти бачення російсько-української війни через аналіз образів у поезії; розглянути цей аспект з жіночого погляду.

- відслідкувати, зміну тематичного розмаїття мілітарної лірики в історичному контексті, починаючи з давнини; звернути увагу саме на його розмаїття в сучасній літературі.

Об'єкт дослідження: образ російсько-української війни в поезії, жіноча мілітарна лірика.

Предмет дослідження: поетичні збірки Олени Герасим'юк «Тюремна пісня» та Ярини Черногуз «Як вигинається воєнне коло».

Методологічна основа: філологічний метод на якому базується аналіз поезій; також у роботі були застосовані функціональний, біографічний, історичний та герменевтичний методи.

РОЗДІЛ 1. МІЛІТАРНА ЛІРИКА. ГЕНЕЗА ТА РОЗВИТОК

1.1 Світовий контекст мілітарної лірики.

За всю свою історію людство переживало немало подій, які воно намагалось переосмислити та конвертувати в різні форми, зокрема поезію, які б допомогли поділитися радісними переживаннями зі світом та надихнути інших. Або ж навпаки, вивільнити травматичний досвід та не давати йому себе знищити як особистість.

Війна, безперечно, одна з тих подій, біля яких ніхто не може поставити знак «плюс». Це надзвичайно інтенсивна та травматична подія, до якої не можливо себе підготувати. Вона вривається в життя людей та не лишає жодного іншого вибору, окрім одного – відкладеної в часі рефлексії, що рано чи пізно наздожене кожного особисто та людство загалом. Саме тому вона знаходить своє відображення в жанрі, що зараз ми всі знаємо як мілітарна (або ж воєнна) лірика.

Мілітарна лірика – один з жанрів поезії, який розповідає про військовий досвід, починаючи від навчання та товариських стосунків солдатів і закінчуючи жахами війни. Мілітарна лірика може бути написані з погляду солдатів, ветеранів або цивільних осіб, та її настрій може варіюватися за тональністю від піднесеного та патріотично-святкового до похмурого, тривожного та безпорадного. Варто зауважити, що мілітарна лірика не завжди є окремим різновидом громадянської лірики, та не може зачіпати інші теми. Війна тісно переплетена з усім людським буттям. Поки на вулицях літають снаряди, люди продовжують кохати, створювати сім'ї, знаходити нових друзів, навчатися та робити інші буденні речі, що не можна ігнорувати. Тому в мілітарній ліриці легко можна віднайти елементи пейзажної, любовної і, звичайно, філософської лірики.

Основними темами мілітарної лірики є:

1. Патріотизм. Автори у своїх віршах часто прославляють власну країну та готовність воювати за неї та захищати її.

2. Героїзм. Важливим є прославлення героїв, що готові пожертвувати собою заради країни та мирного життя.
3. Втрата. Часто письменники акцентують увагу не лише на героїчних подвигах. Вони не забувають про те горе, яке завжди з собою приносить війна: загибель людей, руйнація міст та інші катастрофи.
4. Пам'ять. Закарбувати в пам'яті людей подвиг героїв, що полягли в битвах – одна з важливих задач мілітарної лірики.
5. Протест. Дуже часто в мілітарній ліриці можна побачити заклики до миру та прохання уникати подібних ситуацій у майбутньому.

Поезія є надзвичайно важливим способом, за допомогою якого люди осмислюють та переживають війну. Вона може виражати надії і страхи солдатів, горе тих, хто втратив близьких, та гнів людей, що були травмовані війною. Мілітарна лірика може мати не лише звичну для нас форму віршів. Також вона може бути написана у вигляді популярних пісень, що також можна використовувати для святкування перемоги, вшанування пам'яті загиблих і сприяння миру.

Історія мілітарної лірики бере свій початок ще з того часу, коли людство почало розвиватися та прийшло до ліричної форми загалом. Щоб згадати один з найстаріших спроб осмислити війну, ми можемо звернутися до античного світу. Класичний приклад – гомерівська «Іліада».

«Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея,

Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв» [10]

Гомер за основу сюжету взяв події троянської війни. З перших рядків війна описується як зло, що приносить людям лиш горе та страждання. Звичайно, письменник також звеличує подвиг героїв, але це не переходить у фанатичне прославлення «священної війни».

Та все ж довгий час мілітарна лірика мала більш звитяжний характер. У середні віки військова поезія стала більше зосереджуватися на релігійних

аспектах війни, оскільки лицарів і солдатів заохочували битися за Бога та батьківщину. До прикладу, одним з популярних ліричних жанрів середньовічної Франції була сірвента. Формою вона майже не відрізняється від інших тогочасних пісень, але сенси були абсолютно іншими. Однією з тем, яку оспівували в сірвентах, була тема війни. Зазвичай в рядках лунали заклики до війни проти ворогів або ж навпаки – їх засудження та клич до миру.

Лише на початку ХХ століття, під впливом модернізму, тематика почала розширюватись, поети почали зображувати війну більш реалістично. Вони почали заглиблюватись у свідомість людини, її переживання та страхи, що пов'язані з війною, втратою близьких людей, а інколи і власної ідентичності.

Сучасна мілітарна поезія почала поставати такою, яку ми її знаємо зараз під час Першої світової війни. У той час лірика відігравала особливо важливу роль. Війна була такою довгою і руйнівною, що кинула виклик традиційним способам осягнення її причин та наслідків. Лірика допомогла людям по-новому осмислити війну, а також дала їм можливість висловити свої емоції щодо війни. Інколи навіть ми можемо побачити, напевно, незвичну для людей естетизацію цих жахливих подій. Наприклад, у своїй поезії «Руда вродливиця» Гійом Аполлінер наче дистанціює себе від жахів пережитого та переходить до звичного для нього життя.

«Втратив найближчих друзів у тій жахливій боротьбі

Здобувся рани в голову трепанувався під наркозом

Щось знаю про старе й нове що може про них знати індивід

І от тепер забувши про війну

Між нами і для нас о друзі

Суджу я давній спір традиції і пошуків

Порядку і Пригоди» [2, с. 164-165]

1.2 Місце мілітарної лірики в українській літературі.

Слово «війна» знайома українському народу далеко не зі сторінок історичних книжок. Лише за останні 100 років Україна, її територія та населення опинялися два рази в центрі світових воєн. Також не можна забувати про те, що наш народ постійно перебував у стані власної війни. Війни за незалежність від Російської імперії, СРСР та, врешті решт, самої Росії. Коли ми говоримо про вплив збройних конфліктів на літературу та культуру в загальному, то не можемо висвітлювати лише масштабні бойові дії до яких залучені представники усього світу. Ба більше, набагато сильніший емоційний відгук викликають конфлікти, де ти опиняєшся сам на сам з агресором.

Дуже важливо окреслити витoki української мілітарної лірики. Вона не з'явилась нізвідки, хоча для багатьох процес її розвитку може лишатися непомітним. Одним з найперших прикладів мілітарної лірики в Україні можна вважати «Слово о полку Ігоревім». Це героїчна поема кінця XII, хоча і не є цілком поетичним доробком, все ж має в собі ліричні елементи. Варто зауважити, що «Слово о полку Ігоревім» не є сліпим оспівуванням князівської слави, його звитяг та величності. Автор засуджує розбрат, нещастя, які приносить людям війна, не тільки для воїнів, а і для народу. «Плач Ярославни» – чудове зображення страждань людини, якої війна не торкнулася фізично, але забрала рідну для неї людину.

Коли ми говоримо про становлення мілітарної лірики в Україні, ми не можемо ігнорувати усну народну творчість. Прикладами воєнної поезії можна вважати суспільно-політичні народні пісні, що прославляли героїчні подвиги козацтва. Пісня «Ой на горі та й женці жнуть» прославляє величне козацьке військо та їх полководців, що вміло боронять країну.

«Попереду Дорошенко

Веде своє військо,

Військо запорізьке,

Хорошенько» [26]

Народ не тільки прославляв своїх героїв і закликав їх йти у відважний бій. У фольклорних піснях часто оплакували загиблих воїнів та загалом описували всі жахи війни та біду, яку пізнав сама народ. Наприклад, у пісні «Гомін, гомін по діброві» звучить мотив оплакування матір'ю загиблого сина. Особливо яскраво це просліджується на контрасті, що постає в пісні. Спочатку вона сама просить його піти на війну і не важливо на чию сторону. Мати просить сина доєднатись до будь-кого, їй не важливо будуть це турки чи москалі. Та врешті-решт, коли син не вертається вона молить прийти назад, хоча це вже не можливо.

«Вернись, синку, додомоньку,

Змию, зчешу головоньку

Та постелю постеленьку» [11]

Мілітарна лірика продовжила свій розвиток в українській літературі, до неї зверталось все більше авторів, адже війни ставали все жорстокішими, а прошарок освічених людей, яких бентежила ця тема збільшувався. Тарас Шевченко відомий не лише завдяки власній творчості, а ще й як людина, що боролась за ідеал незалежної України, також писав лірику, що зараз можна кваліфікувати як мілітарну. Хоча на той час, коли жив письменник, Україна формально не була в стані війни, відбувалися інші події, що все одно зачіпали нашу країну. Події Кримської війни, що спостерігав Шевченко, не змогли лишити поета байдужим. «Тарас Шевченко стояв на великій відстані від тих літературних кіл, де рафіноване естетичне “піднебіння” пригнічувало совість. Він творив поезію безстрашної правди і йшов далеко попереду навіть найсміливішої “громадської думки» [12, с. 6]

Короткий у своїй формі, та чіткий у своїх сенсах вірш «Мій Боже милий, знову лихо!...», який, за думкою деяких дослідників написаний саме під

впливом спогадів про Кримську війну, можна віднести до зразків мілітарної лірики.

«Мій Боже милий, знову лихо!..

Було так любо, було тихо;

Ми заходились розкувать

Своїм невольникам кайдани.

Аж гульк!.. Ізнову потекла

Мужицька кров! Кати вінчані,

Мов пси голодні за маслак,

Гризуться знову.» [39]

Хоча вірш не є великим за розміром у ньому гостро постає ідея, яку заклав автор. Поет засуджує війну, дає зрозуміти читачеві, що це війна, яка не має стосуватися українського народу, і тільки заважає йому боротися за власну свободу.

Великий слід на українській літературі лишила Перша світова війна. Серед загальновідомих письменників її вплив можна побачити в доробку Івана Франка. Тема війни стала центральною в його творчості останніх років.

У вірші Франка «З великої війни» війна – величезна руйнівна сила, неначе буря, що змітає все на власному шляху, спустошує поселення, калічить тіла та душі людей.

«Велика світова війна

Так прошуміла надо мною,

Як буря прошумить грізна

Понад гнучкою тростиною.» [35]

«Проте інколи Франко-поет в осмисленні «великої світової війни» піднімався і до масштабних філософських узагальнень. Узагальнення ці, що особливо цікаво, мали суперечливий, навіть, на перший погляд, парадоксальний характер. Для Франка було характерне діалектичне розуміння війни як катастрофи й катарсису, руйнування й очищення – з одного боку, апофеозу ненависті, насильства й руйнування, симптому глибокої внутрішньої хвороби людства, з іншого – його огненного самозцілення, оновлення, відродження.» [35] Франко бачив у війні можливість для України віднайти свою ідентичність та відновити незалежність.

Про війну писали ще багато поколінь письменників. Мілітарна лірика зустрічається у представників розстріляного відродження (Павло Тичина «Я утверждаюсь», Олександр Олесь «Війна з болгарами»), шістдесятники (Василь Стус «Моя Україна забула сміятись», Ліна Костенко «Мій перший вірш написаний в окопі», Микола Вінграновський «Спогад про війну») та українські постмодерністи. Але найбільшої актуальності вона набула саме сьогодні, в часи найбільшого з часів Другої світової війни воєнного конфлікту – російсько-української війни, що розпочалася ще у 2014 році та перейшла в гостру фазу в лютому 2022 року.

Російсько-українська війна та передуючі їй події Революції гідності посприяли піднесенню національного духу українців. Жодна з подій не відгукувалась таким сильним болем у серцях народу та не викликала такої хвилі патріотичної та мілітарної літератури. Гучніше почали лунати імена Сергія Жадана, Катерини Калитко, Галини Крук, Бориса Гуменюка. Стали відомі нові обличчя: Олена Герасим'юк, Павло Вишебаба, Ярина Чорногуз та багато інших.

1.3 Жіночий голос мілітарної лірики.

Залишається важливим і спірним питання, як же називати літературу, авторами якої є власне жінки, – чи то «жіноча література», чи відносити до різних жанрів, незважаючи на стать, а більше, наприклад, на якість написаного

[7, с. 56]. Та все ж різниця сприйняття світу чоловіком та жінкою змусила дослідників виділити жіноче письмо в окрему категорію літератури.

Феміністична критика наголошує на тому, що жінки проживають інакший досвід від чоловіків, навіть тоді, коли вони знаходяться в однакових ситуаціях. Стаття є вирішальною у формуванні ставлення до навколишнього світу, його тлумачення та відображення в художніх текстах.

В Україні жіноче письмо активно почало розвиватись в часи, які подарували нам таких авторок як Леся Українка та Ольга Кобилянська. Саме в кінці XIX ст. жінки почали активно входити в літературний процес та їх все одно було замало. Як писала Соломія Павличко «В рамках канону класиків і канонічних стилів чоловіче письмо займає центральне, а жіноче маргінальне місце. Логоцентризм є фалоцентризмом. І це не лише висновок феміністок, а логічне похідне деструкції» [27, с. 627]. Отже, довгий час жіноче письмо існувало лише у форматі бульварних романів про кохання, а до великої літератури жінки, у своїй більшості, не допускалися. Тема війни та миру, вираження чіткої громадянської позиції були під негласною забороною, а ті письменниці, які їх торкалися маргіналізувались, а їх твори не набували популярності серед широкого загалу. Та все ж в українській літературі є жінка, творчість якої можна віднести до надбань мілітарної лірики.

Постать Марусі Чурай є напівлегендарною, у науковців досі немає чіткого розуміння чи жила вона насправді, а якщо і жила, то чи писала пісні, яким привласнюють її авторство. Але якщо розглядати саме її постать як джерело цих творів, то можна сміливо заявити, що саме Маруся Чурай є найпершим жіночим голосом воєнної лірики в українській літературі. Пісня «Засвіт встали козаченьки» не прославляє війну, але показує тугу людей, яким доводиться з нею зіткнутись: мати, що відправляє вина в похід хвилюється за рідного сина та просить повернутися, але він розуміє, що подібний розвиток подій мало ймовірний.

Та кардинально все почало змінюватись на межі ХІХ-ХХ століть. Феміністичний рух вніс зміни до всіх сфер життя, зокрема і до літературного процесу. Жінки почали заявляти про себе голосно та безкомпромісно, вони перестали погоджуватись на умови, які їм диктувало суспільство. Письменниці більше не могли замовчувати вплив суспільних та історичних процесів на життя жінки, це стосувалося і воєн та дотичних до них речей.

Особливості жіночої гендерної соціалізації дозволяють зачіпати не лише характерні для мілітарної лірики теми, до яких ми всі звикли. Поетки говорять про дитинство під час війни, вплив бойових дій на природу. У багатьох поезіях проглядається жорстокість до ворогів, яка характерна лише для жінок, вона більш гостра та категорична, холонокровна та одночасно стрімка, як полум'я.

Тему дитинства під час війни зачіпає в своїх поезіях Ліна Костенко. Вірш «Мій перший вірш написаний в окопі...» характерно виділяється серед всієї мілітарної лірики, адже описує досвід війни через призму дитячого погляду.

«О перший біль тих не дитячих вражень,
який він слід на серці залиша!» [19]

Поетка описує в деталях те, що вона пережила, коли була ще дитям, тим самим показує, як сильно викарбовується травма в дитячій психіці. Подібні рани не загоюються, спогади можуть наздогнати через багато часу або ж і ніколи не відпустити. Подібний наратив прослідковується також у вірші «У Корчуватому, під Києвом...». Роки минають, але у пам'яті досі лишаються жахливі картини з минулого.

Нова війна оголює старі рани. Нестримною люттю просякнутий вірш Катерини Калитко «Катехизис». Письменниця виражає всю ненависть, що зросила в ній ця війна. Вона закликає до знищення ворога, адже розуміє, що це єдиний шлях до власного життя – якщо знищимо не ми, то знищать нас.

«Ми мусимо убивати.

Довге двадцяте століття

закінчилося саме цим.

Це тепер наш хліб щоденний.

Захиститися, помститися. Убивати.» [16]

Висновки до першого розділу

Мілітарна лірика – один з жанрів соціально політичної лірики. Головна її відмінність – звернення до теми війни. Поети звертаються до всіх аспектів війни: героїзм, звитяга, втрати та горе.

Воєнна лірика проходить шлях свого становлення та розвитку з того самого моменту, коли почала зароджуватись культура загалом. Вона проходила свою трансформацію від гомерівської «Іліади» та «Слова о полку Ігоревім», через народну творчість до сучасних форм та сенсів. Поштовхом до розвитку мілітарної лірики стала Перша світова війна, адже це вперше збройний конфлікт вийшов за рамки непорозумінь декількох країн, а охопив весь світ. У той же час модернізм дав поштовх для зображення особистого досвіду.

Особливого звучання мілітарній ліриці надає жіночий голос. Завдяки різниці у вихованні та соціального становлення у жінок та чоловіків, жіноче письмо розкриває інакші теми. Вірші набувають більшої чуттєвості та інтенсивності, у них висвітлюється досвід не лише воїнів або загальнонаціональний, а й індивідуальний, більш інтимний.

РОЗДІЛ 2. ОБРАЗНО-ТЕМАТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ ЗБІРКИ ОЛЕНИ ГЕРАСИМ'ЮК «ТЮРЕМНА ПІСНЯ»

2.1 Війна та життя в ліриці Олени Герасим'юк.

Олена Герасим'юк відома саме за свою мілітарну лірику, та розкрила вона себе як поетка ще до подій Майдану та російського вторгнення. У 2013 році вона стала лауреаткою кількох премій, зокрема і літературного конкурсу видавництва «Смолоскип», де пізніше видала свою першу збірку «Глухота».

Письменниця завжди мала активну громадянську позицію. Вона пройшла Революцію гідності, була волонтеркою, а з 2017 року Олена перебувала на фронті безпосередньо, як парамедик у складі медичного батальйону «Госпітальєри». Авторка знає не з чуток, що таке війна, вона бачила її своїми очима, а це, в свою чергу, робить її рідкісним досвідом як письменниці, адже багато сучасних мілітарних письменників почали писати твори після війни. Або ж навпаки – ніколи не були до війни такі близькі та пишуть все з точки зору цивільних. Олена Герасим'юк розуміється на двох речах рівноцінно та безпосередньо, що дозволяє їй майстерно переплітати ці дві сторони свого життя в одне.

Саме завдяки цьому народилась збірка поезії «Тюремна пісня», що є яскравим прикладом мілітарної лірики. О. Герасим'юк писала збірку довгих п'ять років, збираючи та відкриваючи в ній весь свій досвід від волонтера та військового парамедика до звичайної жінки. Множинність тем, що зачіпає авторка розкриваються в збірці послідовно і дуже плавно.

Воєнна лірика Герасим'юк в першу чергу просякнута не величним патосом боротьби та перемоги, а екзистенційними мотивами, конфліктом життя та смерті, намаганнями дати собі відповідь на одне питання: «А як жити далі? Та чи взагалі варто жити?».

У вірші «Як ми зійшлися в одному загоні?..» війна не розглядається як подвиг, вона розібрана під кутом травми. Кожна строфа неначе окремий

шматок, що було вирвано з пам'яті якогось солдата. Лиця стираються, все відбувається поза часом.

«Міряли відстань і координати

розпечені ленти за лентами

Ми знали поранених не на ім'я –

за списками медикаментів» [9, с. 56]

Образ чорного чоловіка в кінці неначе каже нам: «Війна не проходить безслідно». Вона змішує в одне все, що є в людині, стирає її особистість та не відомо чи творить нову. Вона стає буденністю для інших, просто звичкою. Згадки про війну розчеплюють людину та не дають їй нормально існувати в цьому суспільстві, інвалідизує її. Про це нам нагадує вірш «Ми робили це роками, просто робили і не думали...». Тяжкі думки змушують повертатися в пам'яті до безпечного простору – дитинства. Щоб полегшити той тягар, який тепер змушений нести людина, вона занурюється у власну підсвідомість, шукаючи там прихисток для себе.

«Не буде минулого та пережитого, а у слові «чому»

Йдеться не про те, кого з вас батьки люблять більше,

і нічого про смерть» [9, с. 64]

Невеликий за розміром текст «Повернення – ці відблиски зорі яка загинула...» доповнює та розкриває тему знищення особистості війною. Люди, що повернулись, ніколи не будуть такі як раніше, а те, що ми бачимо ззовні - залишки того, кого ми раніше могли знати, лише пам'ять про те, якими ми та вони були до того.

Ще одна з травм, що пов'язана з війною та боротьбою, знайшла місце в доробку Олени Герасим'юк – Радянський союз. Відсутність збройного конфлікту не відмінняє екзистенційної війни, що відбувається вже декілька сотень років. І ця війна так само, якщо не більше, знекровлює особистість та

заміняє її на потрібну систему. Колективний травматичний досвід розкритий через образ старого чоловіка у вірші «Старий про війну говорив мало, суцільні дрібниці...». Ностальгія старшого покоління за минулим та їх небажання або навіть нездатність помічати й говорити про негативний досвід, що став можливий лише завдяки тоталітарній машині. Та авторка не забуває і про те, що наше покоління не перше живе під час війни, воює та намагається про неї забути, як про страшний сон. Друга світова війна лишила дуже великий слід на нашій країні, старші люди не люблять згадувати про неї, адже для цього потрібно відкрити старі рани.

Один з наративів вірша – відсутність свободи думки. «У так званих людей «родом з СРСР» на «підкірку» існує тривога щодо покарання за власні висловлювання. Така тривога, як правило, проявляється у вигляді «цькування» старшим поколінням, різних проявів свободи слова та думки з приводу соціальних процесів, молодих людей. Крім того, це підкріплюється фактичним ігноруванням визначених в національному законодавстві, норм та правил щодо права на свободу думки і слова. Тобто, можна сказати що здійснюється специфічний вплив на сучасне покоління людей з боку старшого покоління та засобів масової інформації, який, на нашу думку, сповільнює процес переходу від тоталітарних норм та цінностей до вільних демократичних.» [20, с. 71]

Наслідок травми – мовчання, що передається наступному поколінню:

«... і внуки – мовчки їдять, мало питають. Хороші дітки.» [9, с. 80]

Лють та безсилля від несправедливості та розчарування – провідний мотив вірша «Отче наш! Боже України і Білорусі!..». Цей текст буквально перероблена молитва «Отче наш...», що є головною молитвою усього християнського світу. Використання обценної лексики лише підкреслює ту зневіру в Богові, яку посіяли в серці обставини. Авторка розчарована, вона ставиться до вищих сил з великим скептицизмом, заперечує всі ті блага, які прийнято просити. Вона тверда і чітка в своїх проханнях. Ліричній героїні не потрібно хліба насущного, вона не хоче пробачати своїх ворогів і не хоче, щоб

їх прощав будь-хто, навіть Бог. Та все ж вона звертається до Нього, хоч і не вірить, що її колись почують. Вона просить у нього бодай щось, але не життя з війною та під режимом:

«Ми згодні на будь-яку царство твоє,
аби не було воно царством наших диктаторів,
а з іншого прорвемось,
ми вже стріляні.» [9, с. 9]

У своїй збірці Олена Герасим'юк ніколи не забуває про війну, та все ж ніколи не робить цю тему ключовою в тексті. Війна не лише не перекреслює інші проблеми, вона лише загострює їх, робить старі рани болючішими та змушує будь-що переживати яскравіше.

Війна гостро ставить перед нами питання буття. Філософські роздуми про його сутність постають у вірші «Зима і ніч і нерухомий дим...». Для зображення його беззмістовності використовується міфологічний образ Сізіфа, що постійно штовхає камінь на гору, та дарма, бо той скочується знов донизу. Образ саду символізує складне переплетіння життєвого шляху та його випробування, що, як могутні гілки дерев, можуть зруйнувати навіть найміцнішу споруду, так і життя може зруйнувати людину. Для ліричної героїні існування сплутане, темне та не має чіткого сенсу: «все загриміло, сплуталось, звелось» [9, с. 68].

Філософські питання виникають у авторки навіть тоді, коли вона зачіпає тему кохання. Вірш «Якби любов могла триматись тільки на крові» змушує нас замислитись над тим з чого виникає любов. Авторку бентежить необґрунтованість хімії, що стається між людьми, та вона відмічає те, що вона не хотіла обирати той шлях, що міг би бути визначений наперед. У вірші є думки, вираженні у формі запитань, що так і не знаходять своїх відповідей.

«і чому провина з'являється, коли нема зв'язку крові

і чому провина з'являється, коли мусиш вибирати

і чому провина з'являється» [9, с. 99]

Страх втрати коханої людини тривожить ліричну героїню вірша «Хай любові, як болю, ніколи не буде кінця». Для зображення відданості коханню авторка використовує вже вічні образи Орфея та Еврідіки. Та цікаво те, що лірична героїня ставить себе на місце Орфея. Жінка тут виходить з пасивної ролі та стає творцем, стає тією людиною, що знаходиться в пошуку. Це більше не класична любов де жінка йде за чоловіком. Це вже щось значно більше. Кохання тут зображено як партнерство, адже не зважаючи на можливість бути незалежним, ми відчуваємо потребу в іншій людині:

«Ми навчилися безсмертя, ми разом здолали пільму...» [9, с. 104]

«Я – Орфей твій, а ти, Еврідіко, за мою ще є?» [9, с. 104]

Авторка неначе вказує нам на те, що для людини важлива інша людина, що буде доповнювати її, адже Орфей без Еврідіки не бачив сенсу.

Як і кожну жінку О. Герасим'юк не обійшла стороною тема жіноцтва та його становища у суспільстві. Авторка подає нам у своїй творчості зразки феміністичної лірики. У ній вона розкриває нестабільність становища жінки в сучасному суспільстві та несправедливого ставлення. Жінка стикається з дискримінацією за гендерною ознакою ще з народження.

«Дитина складає кубики, цифра на кожній грані:

у Петрика десять яблук, а Настя нічого не має,

Таня старша на чверть за Дмитрика, але шанси у неї малі.» [9, с. 109]

Ці рядки з вірша «День минає однаково для лева і мурашини...». Окрім очевидних образів О. Герасим'юк розкриває проблему через співставлення очевидно не рівних речей: мати та дитина, лев та мураха, дерево та камінь. Для них всіх «день минає однаково», хоча вони зовсім різні створіння чи явища. День минає однаково для всіх, але не для чоловіків та жінок.

«Образ жінки в літературі, на думку феміністок, – найважливіша форма «соціалізації», оскільки він завжди був взірцем для наслідування, визначаючи для жінок і чоловіків прийнятну версію «фемінного» й чітко окреслюючи можливі покликання й прагнення жінки. Так, зазначають феміністки, в художній літературі ХІХ ст. дуже мало жінок заробляло собі на життя, якщо тільки до цього їх не примушувала скрута. Натомість у центрі уваги перебувала тема одруження героїні, що відіграло вирішальну роль у посіданні суспільного становища й було єдиною достатньою умовою її щастя і самореалізації або їхньої відсутності.» [5, с. 145]

Нове століття малює образ нової жінки. Його ж і малює Олена Герасим'юк у своєму вірші «Я кричу – а вона не спиняється...». Авторка виписує образ «залізних дівчат». «Залізні дівчата» – жінки, що мають величезну силу, вони готові боротися, не бояться ні вогню, ні вітру. Вони вільні у всіх своїх проявах. Та все ж вони стикаються з проблемою самотності, адже часто суспільство не сприймає таких жінок.

«залізні дівчата не ламаються

вони просто залишаються одні» [9, с. 102]

2.2 Образи і символи поеми «Тюремна пісня».

Поема «Тюремна пісня», назва якої також послугувала ім'ям збірки, була написана на основі реальних подій, свідчення про які Олена Герасим'юк знайшла в архівах, коли готувала свою іншу книгу, «Розстрільний календар». Твір порушує гострі соціальні проблеми. Розповідь ведеться про події, що відбувалися на Донбасі у період з початку російської окупації. Відловлювання активістів, незаконні ув'язнення, катування, нестерпні муки людей, що все одно вірять і сподіваються на майбутнє. Це все знайшло своє місце в поемі. Сьогодні в поемі переплітається з відголосками минулого, що пережили пращури: ті самі катівні, ті самі правила. Авторка натякає нам на циклічність історії.

Війна зараз не лише про фізичні бойові дії, вона гібридна та приймає різні форми. Пропаганда є одним з методів ведення війни, що впливає на розвиток подій та закладає фундамент для збройного вторгнення. Авторка не ігнорує цього аспекту та з перших рядків вводить його у твір, тим самим закладає певну фабулу тих подій, які відбувалися й продовжують відбуватися на сході країни. Все починається з вкладання в голови людей думок про «любов» до ворога, адже, можливо, він зовсім не ворог, про недоречність спротиву.

«Він довго дивиться на мене і каже:

«Головне – любов

до ворога,

що краде твою історію і територію.

Не стріляй у нього, повільно на землю склади свою зброю...» [9, с. 15]

Образ вогню один з найяскравіших у поемі та неодноразово з'являється в ній. Війна, як стихія, руйнує все, що бачить на своєму шляху, вона безжальна до будь-кого, лишає після себе лише попелища там де колись були людські душі.

«плавляться турнікети

вагони розвозять вогонь

з вікон кав'ярень лунає не музика, тільки вогонь

я зустрічаю людей, але бачу вогонь» [9, с. 23]

Але образ вогню розкривається не лише, як образ руйнації та знедолення. Неначе з вогнища на вогнище він перекидається та запалює зовсім інші почуття – почуття злості, помсти, пристрасного бажання до свободи та мотивації вступати в бій за все, що було зруйновано, за всіх, кого забрала ця війна.

«тільки вогонь ми тепер називаєм свободою

глянь – між димами обличчя її неземне

лаву міцно тримай! наступай вперед!

не забувай жодного з тисячі імен –

їх пімсти!» [9, с. 23-24]

Олена Герасим'юк вводить у свій твір інтертексти з літератури та культури загалом. Щоб вдало розкрити всі жахи тих подій, що відбувалися, вона звертається до Данте, Біблії та історії та виокремлює образи, що дуже точно передають суть того, що переживали та досі переживають люди. Автозак порівнюється з давнім знаряддям страти, що розжарювалась вогнищем ззовні, коли людина була всередині – мідним биком. Катівні, де утримують ув'язнених, вона порівнює з дев'ятьма колами пекла, що описав Данте в своїй «Божественній комедії». «Дев'ять дверних кіл» там проходить людина, проходить та не знає, коли це закінчиться та чи закінчиться взагалі.

Біблійний мотив – легенда про Саломею, що забажала страти Івана Хрестителя.

«на шлях небесний ступає легка нога Саломеї

о як вона танцює

о як легко несе вона усічену голову правосуддя» [9, с. 28]

Образ нас знову нагадує нам про вплив пропаганди, про який зазначалось раніше, що стирає особистість та єдине, що лишає для людини це підкорятися владі, про прогнившу систему, в якій живуть добре лише пристосуванці, вбивці, насильники та всі інші, кого цікавить лише власні бажання та вигода.

Варто звернути увагу на використання російської мови у творі. Вона в ньому – стилістичний прийом, що дозволяє читачеві відокремити архетипи «Я» та «Інший». Особливо це важливо, адже «Інший» тут є ворогом. З російською мовою разом часто використовується кримінальний жаргон, так звана «феня», що лише підкреслює відмінність та показує рівень культури тих людей, що прийшли загарбати чужу землю. Це відіграє важливу роль також у

дегуманізації ворога в очах читача, адже зображує низький та варварський рівень культури.

Назва поеми це не звичайна метафора, яку придумала авторка. Тюремні (або тюремно-каторжанські) пісні – специфічний піджанр історичних та суспільно-побутових пісень, що виник ще в XVII столітті, пов'язаний з жорстокою політикою Російської імперії та згодом СРСР, що провадилась проти українського народу та його ідейних та політичних лідерів.

«Створені здебільшого за колючим дротом, вони відображають незламність українського духу, особливий рівень побратимства й, що найсуттєвіше, готовність віддати життя за свободу рідного краю. Особливістю таких «невільничих» пісень є поєднання туги й оптимізму, смутку та віри в те, що в опозиціях добро/зло та світло/темрява таки переможуть сили добра та світла.» [14]

Олена Герасим'юк звертається до фольклору не одноразово. Вона бере з нього не лише суть, але і форми. У творі зустрічаються рядки, що нагадують нам за ритмом та розміром народні пісні.

«перша свистить- не моя

друга свистить не моя

зброю б мені і коня –

і забувайте як звати». [9, с. 25]

Поема набула широкого резонансу, тому в квітні 2016 року в підвалі Книжкового Арсеналу відбувся перформанс за її мотивами. Ось, що написало про читку поеми видання Art Ukraine: «Одним із найбільш ефектних видовищ всього фестивалю став перформанс «Тюремна пісня». Подія в підвалі Мистецького Арсеналу виявилася не просто театральним дійством, а хепенінгом і хорошим прикладом «мистецтва участі», коли глядач стає його співтворцем. На ефект присутності працювали найдрібніші деталі: суворі

хлопці в камуфляжі, які проводили глядачів до локації; документ про ознайомлення із технікою безпеки в місці, замаскований під повістку до слідчого; каструлі та скалки, якими присутні повинні були створювати тюремну музику по ходу п'єси. Можна припустити, що дійство спозиціонувало поняття «тюрма» як стан національної свідомості. Конкретних вказівок на час і місце дії «Тюремної пісні» немає: час від часу з вуст героїв, – військових бранців, – лунають згадки про Майдан, автозаки та Лук'янівське СІЗО. Вносячи в побут в'язнів елементи національного фольклору, автори ще більше підкреслюють власне бачення тюрми як територіального утворення, що не обмежується ґратами, а є значно ширшим і для деяких українців вже є синонімом до слова «батьківщина». [3]

Висновки до другого розділу

Олена Герасим'юк відверта зі своїм читачем. Все, що турбує її як людину, письменницю, громадську діячку, авторка виносить у свою поезію не соромлячись. Вона не розділяє себе на декілька іпостасей, що існують окремо у нашому часопросторі. У своїй поезії, торкаючись різних тем, О. Герасим'юк маніфестує себе як людину, як інтелігентку, як жінку.

Читати та аналізувати цю збірку неможливо поза біографією поетки. Та саме наявність в ній фундаменту особистого досвіду робить цю поезію значущою. Це не проста імітація та рефлексії на тему «а що, якби?..». Ця збірка – відкриває нам серце та розум письменниці.

Її поезія сповнена філософією та позбавлена зайвого героїзму та пафосу, що дуже часто притаманні мілітарній ліриці. Вона сповнена психологізму та розкриває глибини людської душі, що переживає віну та ті втрати, що вона приносить за собою. Поетка, що сама відчула, що таке війна, не в новинах, а на безпосередньо на передовій, не має бажання брехати про неї та писати звитяжні вірші про гордість та перемогу.

Але не зважаючи на це, Олена Герасим'юк продовжує писати і про індивідуальне, про те, що турбує саме її: кохання, становище жінки, власну екзистенцію.

РОЗДІЛ 3. Поетична збірка Ярини Черногуз «Як вигинається воєнне коло». Образи та тематика.

3.1 Коло як фундаментальний образ збірки «Як вигинається воєнне коло».

Ярина Черногуз відкрилася світові як поетка у 2020 році, коли видала дебютну збірку «Як вигинається воєнне коло». Так само, як і Олена Герасим'юк, Ярина Черногуз знає, що таке війна, не з чуток. З 2019 року вона була на передовій парамедиком у медичному добровольчому батальйоні «Госпітальєри», потім пішла за контрактом бойовим медиком, а зараз служить в морській піхоті. Задовго до цього поетка займалась активізмом. Вона була учасницею Громадянського руху «Відсіч», Революції гідності, а також організаторкою акції «Весна на граніті». Всі ці факти є одними з ключових для розуміння її текстів.

Збірка «Як вигинається воєнне коло» присвячена Миколі Сорочуку «Красному», що загинув на фронті у 2020 році. Він був не лише її побратимом, а і коханою людиною. Ця втрата лишила великий слід на житті письменниці та стала одним з мотивів її творчості.

Сама авторка зазначає, що її збірка є експериментом. Назву «Як вигинається воєнне коло» вона пояснює тим, що війна, на її думку, не закінчиться ніколи, війна – коло, яке не можна розірвати, а лише прийняти та жити з ним, розуміючи, що це з нами назавжди.

Цей образ кола поетка заклала у вірш «Як вигинається воєнне коло». Коло – фундаментальний символ буття, що зустрічається у багатьох народів світу. Всі наділяють його власними смислами, та головна ідея одна – нескінченність, циклічність та цілісність. Коло закінчується там, де починається. Так і в житті кінець старого є початком нового. Коло – комфортна зона, стіни, що тебе захищають. Та ці стіни дуже тендітні, їх легко зрушити. Цю думку авторка підкреслює посилаючись у своєму тексті на іншу українську письменницю – Оксану Забужко та її вірш «Новий закон Архімеда».

«Ті, хто приїхали з війни, малюють удома

Крейдяні кола, але приходять у їхній дім вулиця –

І перетинає їх пальцем» [38, с. 16]

Люди, що повернулись з війни шукають безпеки та комфорту, але зовнішній світ жорстокий і вириває їх насильно та травмує ще більше, не жаліючи нікого, хоча мав би, навпаки, оберігати.

Образ кола проходить червоною лінією через усю збірку. Вірш «Поезія на колі» - філософські роздуми про те, чим є сучасна поезія. Авторка відкидає всі канони, що були колись прописані. Поезія виникає з емоцій. Вона – швидка реакція на швидкі дії, що вимагають термінового переосмислення. Зокрема, це стосується і війни. Більше нема коли задумуватись над римою чи витримкою ритму, не потрібні зайві прикраси, адже важливі лише смисли.

«поезія нашої доби

це оголений сенс із епохи бароко» [38, с. 104]

Коло в цьому вірші – система, що зв'язує між собою безліч речей.

«поезія – це коли берешся

за найпростішу роботу з усіх можливих

а найпростіші роботи утворюють

кола» [38, с. 103]

Цей образ нагадує таке поняття з теорії літератури як герменевтичне коло. Як ми намагаємось декодувати текст від найпростішої частинки до загального і навпаки, авторка трактує і появу поезії.

Збірка містить в собі філософську лірику. У вірші «Юродива» авторка ділиться своїми роздумами про смерть. Смерть – споконвічний образ, що тривожить людей з давніх часів і до тепер, особливо, коли поряд війна, що йде зі смертю плече до плеча. Вона не щось далеке, що прийде колись, а зараз не бентежить та не змушує про себе думати. Вона завжди поряд. Вона, як мудрець,

що знає все, і, як вчитель, ділиться своєю мудрістю. Смерть веде нас за руку до тих, кого вже нема, вона змушує пам'ятати кожного з них, ніколи не забувати.

«Смерть – це частина Життя. Ні, смерть це і є Життя» [38, с. 52]

Багато філософів у своїх роздумах приходять до висновку, що життя без смерті – беззмістовне. Авторка каже: «Мертве не помирає». І це робить його єдиним, що справді живе, бо воно назавжди лишається в наших спогадах та думках.

«Смерть здавлює тобі руку та каже:

ваша війна – війна кругла, війна колова,

Війна-щит, війна як і біль твоя – гола.» [38, с. 53]

Знову авторка вводить образ кола, як образ циклічності. Війна-щит, бо лише війною можна себе захистити, якщо її прийняти, бо лише в бою можна відстояти себе. Вона «гола», проста, як істина, відверта, і від того болюча.

Особливої уваги заслуговує вірш «Медитація самотнього підричника на гранаті». Текст нагадує потік свідомості, що відбувається під час медитації. Авторка використовує рефрени, ніби і справді під час мислення постійно в голові з'являється одна й та сама нав'язлива думка. Знову ж, подібний рух думок, наче по колу, відсилає нас до головного образу збірки.

Ліричний герой постійно повторює: «Я не перший» [38, с. 35]. Ці слова, як афірмації, збирають його думки до купи, заспокоюють, дають впевненості та готовності зробити те, що він має зробити. Між кожною цією думкою проминають інші, вони лише підкріплюють її, поки герой приймає свою долю і розуміє, що він сам її обрав.

Текст відсилає нас до теми національної пам'яті, коли ліричний герой згадує попередні та сучасне покоління. Він не перший, хто воює за незалежність своєї країни. Авторка звертає нашу увагу і на далеке минуле, коли люди боролися з окупацією червоної влади, і на наш час, зокрема на акт

самоспалення ветерана війни на Донбасі Миколи Микитенка, що був протестом проти політики влади, що розв'язувала руки Росії для подальшої окупації.

Ці всі спогади виринають з глибин пам'яті ліричного героя та ще раз допомагають прийняти власну долю. Він поважає подвиг попередників, тому теж буде йти до кінця.

Ненав'язливо авторка вводить у вірш жіночий образ, вона не хоче, щоб читач думав, що війна – справа чоловіків, коли вона зачіпає кожного і кожен там може опинитись. Образ чоловіка та жінки чергується в рядках, виходячи на авансцену по черзі.

«Серце моє (каже вона або він)

тільки не йди сама (або сам) як я у той бік (перекреслює)

у бік ворогів.» [38, с. 35]

Вірш «Чужі очі» розкриває тему втрати письменниці й того, як вона її переживає. Вона не забуває кохану людину, яку забрала війна. Вона зберігає його у своїй пам'яті. Вираз «дивитись на світ своїми очима» означає мати власне сприйняття довколишньої дійсності. Авторка дивиться на світ чужими очима. Вона перейняла досвід та світогляд у іншої людини, неначе взяла її очі собі.

«чужі очі гріються за моїми власними

що ховаються

і кажуть що все витримають» [38, с. 20]

За «чужими очима» авторка ховає власне безсилля. Цей образ символізує ту підтримку, що їй дає пам'ять про загиблого коханого.

У поезії знову з'являється образ кола, що символізує істинність та безапеляційність. Коло досконале, його не можна заперечити. Коло постійно

повторюється, тому те, що воно несе вже багато раз проговорено та виведено в абсолют.

Останній вірш у збірці «Прийняття кола» логічно закриває її. Він одночасно кульмінація і розв'язка, в якій душа заспокоюється та приймає власну долю та розуміє, що це її хрест, що вона тепер має нести і вже не потрібно пручатися, бо так має бути. Вірш одночасно можна віднести до громадянської та інтимної лірики, адже він описує життя, де загальне та особисте не існує окремо.

Текст викриває всі пороки попередніх поколінь та маніфестує нові сенси.

«покоління ваших батьків та дідів

надто палко хотіло побачити велич

І на старість побачило

Розстріляних дітей і ровесників,

що в ім'я оборони

убивали і за себе й за них

І за всі вигадані й не вигадані

Минулі й прийдешні

дні перемоги» [38, с. 122]

У цих рядках розкривається проблема батьків та дітей, де останні мають відповідати за помилки перших. Любов попередніх поколінь, прив'язка до СРСР та імперії, сліпе бажання бути причетним до чогось «великого» призвела до війни, яку ми переживаємо сьогодні. Хворобливе звеличення війни – культ «победобесія», як його називають зараз, був створений лише для того, щоб замилити очі, відвернути увагу від справжніх проблем та закрити свідомість від їх усвідомлення. І він чудово виконав свою роботу. Люди не бачили, який світ насправді, не бачили, що їх заганяють в ярмо, бо вони «величний народ» та

переможці. І така сліпота призвела до того, що ті, хто це усвідомили мають з цього ярма вириватися, жертвуючи життям.

Ярина Чорногуз згадує про пропаганду, про пусті маніфести, що лунали звідусіль, які ніколи не переходили в дії, але завжди глибоко засідали у свідомості та множили там наративи, зо були потрібні одним, але шкодили іншим, вбиваючи в останніх останні крихти свідомості. Авторка зачіпає мовне питання, як один з наративів цієї пропаганди. Заперечення важливості та потрібності української мови довгий час впливало на думку мас і породило купу конфліктів, які ми розв'язуємо досі.

Доба маніфестів закінчується, на зміну їй приходить доба сенсів. Авторка порівнює сенси з протипіхотними мінами, що так само десь приховані. І коли вони детонують, так само, як і міни, можуть знищити чи покалічити людину, бо вони гостро правдиві, а правда не завжди будує. Дуже часто вона руйнує, перевертає світ для того, щоб створити новий.

На цьому колі, відбуваються доленосні зустрічі, що змінюють життя. Ярина Чорногуз зустріла на цій війні кохану людину, що без сумніву можна назвати рідною душею. Перед ним нема страху, з ним спокійно навіть тоді, коли ви в окопі, а над головою літають кулі. Ніхто з них не втрачає свободу, вони рівноправні та йдуть завжди поруч. З ним вона готова прийняти будь яку долю, як би це не було бентежно.

«Ти спокійно просиш його

Оминаючи старі цифрові аббревіатури

повідомити тебе,

якщо буде загиблий» [38, с. 124]

Авторка нарешті прийняла вигин цього кола, його безкінечність. Війна стала невід'ємною частиною її життя і завжди буде з нею. І тому, щоб жити їй треба дозволити бути, бо інакше можна загубити себе.

3.2 Поема «Дев'ять кіл порушеної тиші»: відверта розмова про війну.
Провідні образи та мотиви.

У поемі «Дев'ять кіл порушеної тиші» авторка звертається до Дантового Пекла, як до образу цілісності, де все має свій зміст та місце. Кожна частина несе в собі образ, що розкриває важливі архетипи, що існують в житті кожного з нас та є важливими для розвитку багатьох речей: особистості, нації, пари та ін. Частини поеми не мають фабули чи сюжету, вони пов'язані закладеними в них сенсами та тематикою війни.

У першій частині «-І-покоління» Ярина Чорногуз розповідає про покоління до якого належить сама авторка.

«озираєшся навколо і бачиш
своє покоління
двадцятилітнє
радієш, що таки не вдалось їм
його позбутися» [38, с. 41]

Авторка не має на увазі фізичне знищення. Довгий час зовнішні обставини, що склалися або ж їх так складали люди намагались придушити пам'ять в молодих людях, знекровити його, лишити ідентичності, зробити сліпими, щоб ними було легко керувати, щоб вони не мали власного голосу. Авторка закликає не піддаватися цим чинникам, цьому, як вона пише «злу», вона хоче, щоб слова лунали все гучніше. Мовчати – втрачати себе, тому Ярина Чорногуз і пише:

«страх слова страшніший за страх висоти
страху смерті давно»
немає» [38, с. 41]

Всі страхи походять від одного – люди бояться чогось, адже бояться померти, але смерть духовна, яка стається, коли людина втрачає власний голос, гірша від смерті фізичної.

Нове покоління, його значущість та сила – мотив, який авторка закладає в частину «-VIII-небо і дочка».

«ранок мудріший від вечора

дитина мудріша від предка» [38, с. 48]

Нові ідеї, що прокидаються в нових людях – рушійна сила. І ніхто не розуміє звідки вони взялись і чому. Дівчинка у вірші носить червоне пальто. Червоний – колір свободи та енергії. Це символ крові, який далі теж використовується. Кров – те, з чого все починається, те, завдяки чому ми живі. У ній ми носимо генетичну пам'ять, ми в ній можемо відшукати себе та тримати зв'язок з попередніми поколіннями. Можливо, саме з крові береться та невідома мудрість, що носить в собі нова генерація.

«ти привітаєш добу людей із дитячими обличчями

і посивілим волоссям» [38, с. 48]

Сиве волосся – образ досвіду. Молоде покоління, що ще не встигне вирости, але вже переживе багато на цій війні, яку воно прийняло з достоїнством, отримає мудрість, що до багатьох приходить лише з віком.

Ще один образ досвідченості - образ неба. Небо порівнюється з гільзою, що лишається після вистрілу, так само і знання, що лишаються з нами після кожної нашої дії. Авторка зіставляє його як символ вічності та стабільності та образ нової формації не дарма. Існування їх в одному тексті розкриває ідею досвіду минулого («небо вигадане людьми») та надійності, на який молода людина може спертися та покластися.

Все починається з любові – мотив частини «-II-любов». Любов змушує боротися, вона засліплює. Авторка каже, що любов «біла аж до червоного» [38,

с. 43]. Білий – колір чистоти та правди, червоний – пристрасті та войовничості. Любов – гостра та правдива, але вона дарує впевненість та спокій.

Любов пристрасна, вона йде плечем до плеча з гнівом. З тим чистим, що дає сили та наснагу до боротьби. Люди їх бояться, бояться перестаратися з емоціями, щоб нікого не образити, блокують власні почуття. Але саме гнів та любов змушують людей вмирати за те, що вони вважають своїм, допомагають втримати біля себе те, що хочуть відібрати.

«все життя люди
твої країни витравлюють
з себе гнів
і ось тобі гнів
що тримає гору біля гори
разом» [38, с. 43]

«-III-ніж» відображає внутрішній діалог ліричної героїні. Образ жінки, яку бачили всі, але одночасно ніхто, це не примара, але і не фізично існуюча людина. Вона – внутрішній голос, що у важливі моменти допомагає та замовкає, коли в ній нема потреби. Ця жінка окрема лише для героїні, але для інших вони одне ціле.

Четверта частина поеми – «-IV-пам'ять». Для Ярини Черногуз втрата не є чимось важливим, якщо про неї забудуть. Пам'ять про неї і є головним. Вона порівнює втрату з вибуховим пристроєм, який нічого не вартий без детонатора, яким є саме пам'ять. Втрата національної пам'яті, пам'яті про рідних та близьких – проблема, що бентежить авторку. Для неї це зброя, яка допомагає в боротьбі, опорний пункт, що не дасть ворогу пройти далі та збереже життя.

«Пам'ять облаштовує свій ВОП з 10-14
спогадів/слів у голосі» [38, с. 45]

Але якщо вона втрачена, то стає неможливо оборонятись. Багато людей згубили свою пам'ять, або ж просто не надають їй значення. Інколи пам'ять використовується лише напоказ, але коли вона так потрібна, то губиться серед загального шуму.

«спогад звук не з'являється
у слухну мить» [38, с. 45]

У частині «-V-серце» авторка звертається до тези з книги Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» про те, справді бачить лише серце. Вона її не спростовує і не заперечує, а ніби доповнює.

««Головного очима не побачиш» каже лис
А втім ворог завжди з'являється у прицілі
І в нього треба вистрілити» [38, с. 45]

Любов не є всепрощеною, любити ворога не можливо. Якщо справді любиш те, що є рідним, то його доводиться захищати. Серце справді бачить все, тому і вдягає обладунки та бере до рук зброю, щоб боронити своє.

Образ втрати та болю від нього – провідний в частині «-VI-Бог». Війна річ непередбачувана, вона багато чого знищує, але так само може дати людині щось нове, дороге для неї, та не відомо чи забере вона це назад собі.

«зустрічаєш серцем невідому людину в бліндажі
і вариш їй чай» [38, с. 46]

Лірична героїня на війни зустрічає людину, що стає для неї рідною. Ця зустріч «серцем» приносить в життя людини тепло. З кожним рядком сцени неначе стають більш забарвленими та комфортними. Не залишилось сліду від «замерзлого одягу на мотузці», є лише обійми та тепло. Раніше незнайома людина, яку випадком зустріла героїня в бліндажі, стає настільки близькою, що вони зливаються в одне ціле.

«дивишся у дзеркало а у вас подібні обличчя
половина його половина твоя» [38, с. 46]

Але війна річ жорстока, вона забирає набагато більше ніж дає. І якщо колись вона дала тобі незнайомця, то забирає вже рідну та близьку людину. Для ліричної героїні це не просто втрата, для неї це неначе смерть власна, адже вона вже майже ототожнює себе з іншою людиною. Біль переслідує її й у світлі, й у темряві, він усюди. Втрата рідних людей – найгірше, що приносить війна.

Напевно, людство не знає більш шокуючого та жорстокішого явища за війну. Війна знищує та знекровлює, руйнує міста та смисли, перевертає життя. Але війна й об'єднує людей, пробуджує їх, змушує зустріти ворога в обличчя не ховаючись та боротися. Ця проблема порушена в частині «-VII-ворог».

Нестабільність, роздробленість, різноманітність та ворожнеча думок довго існували серед українського народу. Вони були предметом багатьох дискусій та змушували задуматись про те чи взагалі ми можемо співіснувати в такому стані цілісно. Та все змінилось, коли на нашу землю прийшов ворог.

«народ:
розведе вогнище на тебе
народ:
в останню секунду
коли почне загоратися одяг
згадає хто ти і хто вони» [38, с. 47]

Критичні ситуації мобілізують. Людина, за якою гониться дикий звір, знаходить в собі сили бігти з неймовірно швидкістю, хоча ніколи такого не робила. Сам образ ворога – дегуманізований. Ворог безликий та жорстокий, йому чуже все людське.

Заключна частина поеми «-ІХ-початок» - висновок до всіх інших. Кожний рядок повторює думки, що були написані в попередніх частинах, закріплює набутий досвід, що виник при прочитанні твору. Символічно, що в назві останньої частини використовується образ початку, що повертає нас до образу кола та циклічності буття. Також це нагадує про те, що після війни життя відновиться, варто лише зачекати.

«у Бога все починається

наприкінці» [38, с. 50]

Висновки до третього розділу

Збірка «Як вигинається воєнне коло» – медитація, шлях прийняття та розуміння, усвідомлення обставин та примирення з війною. Головний образ всієї книжки – коло. Коло в ній – це циклічність буття, довершеність та система. У кола нема початку чи кінця, і скільки по ньому не йти, воно все буде і буде вигинатись та ніколи не скінчиться. Ярина Черногуз звертається до української та світової культури, історії та літератури. У її віршах зустрічається багато інтертекстів. Часто її образи є архетипними та фундаментальними. На їх основі вона вибудовує власні, переназиваючи та доповнюючи вже існуючі.

Висновки

Література – відповідь на виклики часу, у ній знаходять відображення події, що відбуваються довкола людей. У відповідь вона впливає на майбутнє, завдяки тому, що формує морально-естетичні засади та ідеї. Мілітарна лірика – одна з найбільш впливових для побудови національної ідентичності жанрів літератури. У ній часто оспівується подвиг героїв, оплакуються втрати, лунають заклики до подолання ворога. Вона відображає готовність суспільства до таких тяжких обставин як війна та сприйняття ним цього явища. Зважаючи на великий стрибок у розвитку мілітарної лірики в Україні, що стався у зв'язку з повномасштабною фазою російсько-української війни, з'явилась потреба в нових дослідженнях цієї теми.

Комплексно розглянувши творчий доробок Олени Герасим'юк та Ярини Черногуз, віднайдено образи, завдяки яким описуються та інтерпретуються події російсько-української війни в літературному процесі. На основі аналізу двох збірок «Тюремна пісня» (Олена Герасим'юк) та «Як вигинається воєнне коло» (Ярина Черногуз) досліджено специфіку жіночого сприйняття війни та життя в цей період та її особливості.

Для повного розуміння становлення мілітарної лірики, окрему увагу в роботі присвячено загальній історії розвитку воєнної тематики у світовому та українському літературних контекстах. Розгляд мілітарної лірики починається з часів античності та доби Русі, береться до уваги фольклор, як основа для переходу для авторської творчості. Окремим пластом розглядається саме жіноча мілітарна лірика, як приклад відмінного сприйняття війни людей з жіночою та чоловічою гендерними соціалізаціями. Невеликий вибіркового аналіз віршів українських поеток, що жили в давнину та зараз, дозволив розширити картину сприйняття та показати широкий тематичний спектр творів.

Докладний аналіз мілітарної лірики Олени Герасим'юк та Олени Черногуз дозволив знайти спільне та відмінне у віршах поеток, що може

відобразити те, які образи війни у сприйнятті суспільства є загальними, а які виходять з індивідуального досвіду кожної людини окремо.

Важко сказати, чого поетки мають більше – спільного чи відмінного. З матеріалу, що був використаний можна зробити висновок, що для Олени Герасим'юк в окремих віршах характерніший відхід від теми війни. У її збірці є поезія, в якій слід війни майже не помітний або відсутній взагалі. У той час, як майже вся лірика Ярини Черногуз просякнута мілітаризмом, хоча він теж не поглинає її творчість цілком.

Обидві поетки вміло переплітають звичайні буденні проблеми з війною, не відокремлюють їх одне від одного, що додає реалізму до їх творчості, адже сьогодення поставило перед людьми завдання так само поєднувати ці два поняття. З темою війни плечем до плеча йдуть кохання, національна пам'ять, дитинство, становище жінки в суспільстві.

Обидві авторки активно звертаються до інтертекстуальності у власних віршах. При аналізі збірок були віднайдені посилання на різні тексти та явища української та світової культури та були помічені збіги в образах, наприклад – звернення обох поеток до «Пекла» Данте у своїх поемах: «Тюремна пісня» Олени Герасим'юк та «Дев'ять кіл порушеної тиші» Ярини Черногуз.

Важливу роль у поезії поеток відграє національна свідомість. Як Олена Герасим'юк, так і Ярина Черногуз ще з юних років займали активну громадянську позицію та займались активізмом, були учасницями Революції гідності і протягом всього російського вторгнення займались волонтерством, а Ярина продовжила свій шлях як військова. У своїй поезії вони зачіпають теми національної пам'яті та свідомості, аналізують причини та наслідки довгої та нищівної політики, що провадилась на наших землях СРСР та продовжувалась навіть після його розвалу.

Жодна з письменниць не забуває про те, що вона жінка. Опис воєнного досвіду з погляду жінки займає достатньо велику частину їх творчості. Хоча у

віршах не побачити яскравих феміністичних маніфестів, вони відчуваються при прочитанні. Маніфестація жіноцтва відбувається лише завдяки самим згадкам про нього в сильній позиції. Жінка не та, хто лише чекає, поки її врятують, поки відвоюють її землю. У поезії Олени Герасим'юк та Ярини Черногуз жінка сама бере зброю та боронить себе та країну.

Мілітарна лірика у поеток переплітається разом з інтимною, утворюючи неймовірно чуттєве поєднання, що захоплює читача та змушує ще більше заглибитись у творчість. Особливо це стосується лірики Ярини Черногуз, що розказує історії з її власного життя. Історії про кохання на війні, коли обидва перебувають в небезпеці. Історія втрати найближчої людини, що відрефлексовує авторка, перетворюючи, розколюючи її на багато образів (очі, серце), які поглиблюють розуміння історії читачем.

Найбільше у поезії авторок бентежить її спокій. Мотив прийняття війни та змоги навчитися з нею жити одночасно жахає і вселяє впевненість у читача. Особливо на цьому мотиві побудована збірка «Як вигинається воєнне коло» Ярини Черногуз.

Хоча багато образів у збірках є спільними та схожими, все ж є те, що чітко виділяється та відокремлює письменниць.

Образ вогню в поемі «Тюремна пісня» Олени Герасим'юк набуває декількох значень. Для неї вогонь – руйнування та небезпека, удушлива паніка, що розповзається містами та людськими серцями та не дає мирно жити, а лише сіє хворобливі думки. Але це одночасно і пристрасть, що веде до бою за правду та свободу. Вогонь – божественна іскра, що ніколи згасне. Завдяки ньому загартовується зброя, якою стрімко та з запалом можна нищити ворогів.

Провідним образом збірки Ярини Черногуз «Як вигинається воєнне коло» є саме це коло. Він червоною лінією проходить крізь кожен вірш, то постає перед читачем відкрито, то захований в інші, як архетип, на якому базуються інші типи. Подібна наповненість збірки саме образом кола, теж нагадує його

вигин. Так само, як безкінечна ця фігура, так і цей образ є вічним та нескінченним.

Завдяки докладному аналізу творчості та біографій Олени Герасим'юк та Ярини Черногуз, а також додатковому аналізу поезій інших авторів, вдалось виокремити образи, якими сприймають поетки російсько-українську війну. Авторки через мову та викладення власного досвіду описали почуття, що переживає українське суспільство, що перебуває в стані війни вже багато років.

Список використаних джерел

1. Агеєва В. Жіночий простір / Віра Агеєва // Магістеріум. Вип. 8. Літературознавчі студії. / Віра Агеєва. – Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2002. – С. 3–9.
2. Аполлінер Г. Поезії / Гійом Аполлінер. – Київ: Дніпро, 1984. – 225 с.
3. Арт-щоденник Книжкового Арсеналу. День 4 (23 квітня) [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <https://artukraine.com.ua/a/art-shchodennik-knizhkovogo-arsenalu-den-4-23-kvitnya/>.
4. Базилевський В. Поезія як мислення / Володимир Базилевський // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : У 3-х кн. / Володимир Базилевський. – Київ: Рось, 1994. – Кн. третя. – С. 182–197.
5. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / Пітер Баррі. – Київ: Смолоскип, 2008. – 360 с.
6. Білоус П. Вступ до літературознавства: навч. посіб. / Петро Білоус. – Київ: Академія, 2011. – 336 с. – (Альма-матер).
7. Брега Л. О. Гендерний аспект української постмодерної літератури в сучасних наукових літературознавчих студіях / Л. О. Брега // Література в контексті культури : зб. наук. праць. / [відп. ред. В.А. Гусєв]. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 21(2). – С. 54–61.
8. Врубель Л. Герменевтика / Л. Врубель // Література. Теорія. Методологія / [упоряд. і наук. ред. Д. Уліцька]. – Київ. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 56 – 113.
9. Герасим'юк О. Тюремна пісня: поезія / Олена Герасим'юк; післямова Василя Герасим'юка. – Київ: Люта справа, 2020. – 148 с.

10. Гомер. Іліада [Електронний ресурс] / Гомер – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=529>.
11. Гомін, гомін по діброві [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ukrlit.org/usna_narodna_tvorchist/homin_homin_po_dibrovi.
12. Дзюба І. М. Поет супроти імперії / І. М. Дзюба // Слово і Час. – 2004. – № 3. – С. 3-15
13. Жигун С. Вплив ідеологічних конструктів на жіночу творчість (на матеріалі лірики Р. Троянкер) / Сніжана Жигун // «Синопис: текст, контекст, медіа» / Сніжана Жигун. – Київ: Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Гуманіт. ін-т., 2018. – № 2(22) – С. 34–41.
14. Закальська Я. А. Жанрова парадигма українського фольклору спротиву: між I та II світовими війнами [Електронний ресурс] / Ярина Андріївна Закальська. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/22373>.
15. Іванов М. «Жіноче письмо» як естетичний та соціолінгвістичний феномен / М.Іванов // науковий журнал / за ред. Н. Сидоренко, В. Садівничого ; Сумський державний університет ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – Суми ; Київ, 2017. – Вип. 2 (24). – С. 66 – 75.
16. Калитко К. Катехизис [Електронний ресурс] / Катерина Калитко – Режим доступу до ресурсу: <http://maydan.drohobych.net/?p=121400>.
17. Ковалів Ю. Герменевтика. Герменевтичне коло / Юрій Ковалів // Літературознавча енциклопедія : [у 2 томах]. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 1. – С. 220 – 221
18. Ковалів Ю. І. Літературна герменевтика: монографія / Ю. І. Ковалів; КНУТШ. – Київ: Київський університет, 2008. – 240 с.

19. Костенко Л. Мій перший вірш написаний в окопі... [Електронний ресурс] / Ліна Костенко – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1041>.
20. Кошовий І. О. ПРОБЛЕМА СВОБОДИ СЛОВА В УМОВАХ ПОСТТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА / І. О. Кошовий // Соціологічні тренди ХХІ століття: теоретичний концепт та практика інновацій : всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 листопада 2019 р.) : тези доп. / Н.А. Латигіна. – Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019.
21. Маленко О. Риторика війни в сучасному українському поетичному дискурсі / Олена Маленко // Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. / Олена Маленко. – Харків: ХІФТ, 2016. – Вип. 3. – С. 105–113.
22. Мачулін Л. Національні архетипи як модус поезії спротиву в російсько-українській війні / Леонід Мачулін // Культура України / Леонід Мачулін. – Харків: Харківська державна академія культури, 2022. – С. 19–27.
23. Мимрук О. Воєнна література – тепер це і є укрусчліт [Електронний ресурс] / Олександр Мимрук. – 2023. – Режим доступу до ресурсу:
<https://chytomo.com/voienna-literatura-teper-tse-i-ie-ukrsuchlit/>.
24. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства) : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. з гуманіт. спец. філологія, журналістика, літературна творчість / А. О. Ткаченко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2. вид., випр. і доп. – Київ: ВПЦ "Київський університет", 2003. – 448 с.
25. Не варто боятися ветеранської літератури — письменниця Олена Герасим'юк [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:
<https://hromadske.radio/podcasts/turboranok-donbas/ne-var-to-boiatysia-veterans-koi-literatury-pys-mennytsia-olena-herasym-iuk>.

26. Ой на горі та й жєнці жнуть [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ukrbooks.com/ua/oj_na_gori_ta_zhenci_zhnut/.
27. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко. – Київ: Основи, 2002. – 679 с.
28. Павличко С. Фемінізм / Соломія Павличко. – Київ: Основи, 2002. – 322 с.
29. Пастух Т. Поезія в час війни (II) [Електронний ресурс] / Тарас Пастух – Режим доступу до ресурсу: <https://zbruc.eu/node/112646>.
30. Поліщук Я. ARS MASACRAE, або Про те, чи є поезія на війні / Ярослав Поліщук // Слово і час / Ярослав Поліщук. – Київ, 2016. – № 7. – С. 3–11.
31. Потребня О. Естетика і поетика слова : збірник / Олександр Потребня. – Київ: Мистецтво, 1985. – 301 с
32. Сидоренко Г. Від класичних нормативів до верлібру/ Г. К. Сидоренко. –К.: Вища школа, 1980 . –184 с.
33. Соловей Е. Українська філософська лірика : Навч. посібник із спецкурсу / Елеонора Соловей. – Київ: Юніверс, 1998. – 368 с.
34. Степаненко М. Коло Марусі Чурай / Михайло Степаненко // Народна творчість та етнографія : журнал / Михайло Степаненко. – Київ: Народна творчість та етнографія : журнал, 2008. – С. 37–44.
35. Тихолоз Б. Війна як катастрофа й катарсис: візія Івана Франка [Електронний ресурс] / Богдан Тихолоз. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://frankolive.wordpress.com/2016/09/19/%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D1%8F%D0%BA-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B0-%D0%B9-%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%81-%D0%B2%D1%96%D0%B7%D1%96%D1%8F-%D1%96/#_ftnref2.

36. Ткаченко А. Елементи поезики – чинники стилю / Анатолій Ткаченко. // Філологічні семінари. Література як стиль і спогад. – Вип. 6. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2003.
37. Філат Т. Своєрідність інтерпретації воєнної теми в ліриці Ліни Костенко / Тетяна Філат // Закарпатські філологічні студії / Тетяна Філат. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. – С. 180–185.
38. Черногуз Я. Як вигинається воєнне коло / Ярина Черногуз. – Харків: Фоліо, 2020
39. Шевченко Т. Мій Боже милий, знову лихо!.. [Електронний ресурс] / Тарас Шевченко – Режим доступу до ресурсу:
<http://litopys.org.ua/shevchenko/shev2123.htm>.
40. Шумакова Н. Пішла на фронт, щоб пережити втрату коханого [Електронний ресурс] / Наталія Шумакова. – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.bbc.com/ukrainian/features-63169023>.
41. Я зрозуміла, що багато людей можуть інакше сприймати війну, бо вона не висвітлена для них повною мірою — Олена Герасим'юк [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:
<https://hromadske.radio/podcasts/hromadska-hvylya/ya-zrozumila-shcho-bahato-liudey-mozhe-inakshe-spryumaty-viynu-bo-vona-ne-vysvitlena-dlia-nykh-povnoiu-miroiu-olena-herasym-iuk>.